

Кушнір Антон Ярославович

кандидат мистецтвознавства, старший викладач,
в. о. доцента кафедри дерев'яних духових інструментів
Національної музичної академії України
імені П. І. Чайковського
kushniranton@mail.ru

ДИНАСТІЯ ХИМИЧЕНКІВ – ЗАСНОВНИКИ ТРАДИЦІЙ УКРАЇНСЬКОГО ПРОФЕСІЙНОГО ФЛЕЙТОВОГО ВИКОНАВСТВА

В статті систематизовано відомості про життя та творчість видатної української династії музикантів, флейтистів, батька і сина Василя та Олександра Химиченків. Їх діяльність, яка напряму пов'язана з роботою провідних мистецьких закладів – Київського музичного училища, Київської консерваторії, Київського оперного театру, – це основа професійного флейтового виконавства України, найважливіша складова національного флейтового мистецтва. Нині більшість українських флейтистів є творчими нащадками цієї династії, що зберігають, примножують та поширюють її традиції у світі.

Ключові слова: Василь Химиченко, Олександр Химиченко, київська флейтова школа, українське флейтове мистецтво.

Кушнір Антон Ярославович, кандидат искусствоведения, старший преподаватель, и. о. доцента кафедры деревянных духовых инструментов Национальной музыкальной академии Украины имени П. И. Чайковского

Династия Химиченко – основатели традиций украинского профессионального флейтового исполнительства

В статье систематизированы сведения о жизни и творчестве выдающейся украинской династии музыкантов, флейтистов, отца и сына Василия и Александра Химиченко. Их деятельность, которая напрямую связана с работой ведущих художественных заведений – Киевского музыкального училища, Киевской консерватории, Киевского оперного театра, – это основа профессионального флейтового исполнительства Украины, важнейшая составляющая национального флейтового искусства. Сейчас большинство украинских флейтистов являются творческими потомками этой династии, сохраняют, приумножают и распространяют ее традиции в мире.

Ключевые слова: Василий Химиченко, Александр Химиченко, киевская флейтовая школа, украинское флейтовое искусство.

Kushnir Anton, PhD in Arts, senior lecturer, associate professor of wood-wind instruments chair, Ukrainian National Tchaikovsky Academy of Music

Dynasty of Khimichenkos is founders of traditions of the Ukrainian professional flute performance

Information about the life and work of prominent Ukrainian dynasty of musicians, flutists, father and son Vasyl and Olexander Khimichenko is systematized in the article. Their activity, which is directly connected with the work of leading art schools – the Kyiv music college, Kyiv Conservatory, Kyiv Opera theatre, – is the basis of the professional flute music of Ukraine, the most important component of the national flute art. Now the majority of Ukrainian flutists are descendants of this dynasty, they preserve, multiply and distribute its traditions in the world.

Keywords: Khimichenko Vasyl, Olexander Khimichenko, Kiev flute school, Ukrainian flute art.

Мета даної роботи – упорядкування уривчастих, розпорошених часом й обставинами фактів творчих біографій представників відомої української музичної династії та збереження започаткованих її представниками традицій. Мова йде про Василя та Олександра Химиченків, про їх чесноти й вдачу, про життя і творчість, про їх оточення: родину, колег, друзів та учнів, про їх вплив на формування своєрідного, унікального культурного простору – Києва другої половини XIX – початку XX ст.

Діяльність цих митців – це передісторія київської флейтової школи, основа професійного флейтового виконавства в Україні, найважливіша складова національного флейтового мистецтва. Наразі інформацію про цих шляхетних й відданих справі музикантів доводиться збирати з уривків та, зазвичай, виправляти помилкові відомості низки джерел, систематизуючи їх.

Згадки про флейтистів Василя та Олександра (батька й сина) Химиченків наразі містяться в обмеженому колі видань. Зокрема, у роботах, присвячених творчості А. Ф. Проценка [2], історії НМАУ імені П. І. Чайковського [1] та КІМ імені Р. М. Глієра [6]. Окремі відомості містяться у монографії В. Апатського [3], у праці М. Кузьміна [7], що присвячена вивченню історії музичної культури Києва, у збірці "Спогади про П. І. Чайковського" [5], в дисертаційних дослідженнях А. Кушніра [9] та Ю. Шутка [13], в окремих статтях В. Богданова [4], Ю. Рудчука [11], в деяких довідкових виданнях [12].

Слід відзначити, що багатьом дослідникам музичної культури не вдалося уникнути плутанини щодо вивчення діяльності київських флейтистів Химиченків.

Василь Семенович Химиченко – один із перших "доморощених" професійних флейтистів України та й усієї Російської імперії. Він народився в 1835 р. у Корсуні в родині кріпаків. У цьому ж році у містечку в своєму маєтку оселився князь П. П. Лопухін [12, 317]. Після реконструкції палацу володар маєтку ініціював утворення оркестру. З часом склалася традиція – щосуботи тут давав концерти великий симфонічний кріпацький оркестр князя Лопухіна. Один з таких концертів у 1859 р. відвідав Т. Г. Шевченко. Відомо, що на кінець 50-х рр. оркестр Лопухіна – це популярний колектив, що мав великий успіх й у київської публіки. А ще з дитячих років у цьому оркестрі зростав талант яскравого музиканта, флейтиста Василя Химиченко.

Після скасування кріпосного права (1861) в 1862 р. разом із родиною В. С. Химиченко переїхав до Києва і розпочав роботу в оркестрі Київського музичного театру. На його основі в 1867 р. був утворений Київський оперний театр (Російська опера) [12, 317].

"Найбільшу популярність з музикантів, колишніх кріпаків князя Лопухіна, здобув флейтист Василь Семенович Химиченко... Так, наприклад, 2 вересня 1864 р. під орудою Клефеля було виконано П'яту симфонію Бетховена, "Скерцо" Мендельсона та увертюру Вагнера. Рецензент газети "Київський телеграф" серед кращих солістів оркестру першим назвав Химиченка. Під час перебування у Києві італійської опери преса неодноразово відзначала мистецьке виконання Химиченком його партії. 8 грудня 1869 р. в бенефіс диригента Київської російської опери В. Вілінського Химиченко вразив слухачів віртуозним виконанням 49-тактового соло із "Скерцо" Мендельсона. Газета "Киянин" назвала його виконання гідним подиву. В наступному році 9 березня в концерті РМТ Химиченко виконував віртуозну п'єсу Чиарді "Російський карнавал". Акомпанував йому на фортепіано В. Вілінський" [7].

На прохання В. Химиченка М. Лисенко створив свій єдиний твір для солюючого духового інструменту – "Фантазію на дві українські народні теми" для флейти та фортепіано. Відомо, що композитор працював над твором у 1872-73 рр. В цей період (1872/73 н. р.) В. Химиченко та М. Лисенко викладали у музичній школі Київського відділення РМТ (Київське відділення ІРМТ і музична школа, в якій працювали видатні українські музиканти, композитори, музичні діячі М. Лисенко, Р. Пфеніг, М. Рігельман, В. Химиченко та ін. розміщувалася в буд. № 7, на вул. Мала Житомирська, який зберігся і в наш час.). Прем'єра Фантазії відбулася 4 березня 1873 р. в Міському театрі. Партію флейти виконав В. Химиченко, партію фортепіано – М. Лисенко. Музиканти неодноразово концертували разом у Києві та інших містах України.

У 1876 р. роботу в Київському музичному училищі залишив флейтист А. Нігоф, на зміну якому прийшов В. Химиченко [8]. З 1876 по 1880 рр. він очолював клас флейти в училищі. Збереглися відомості про окремі виступи викладача В. С. Химиченка та його вихованців:

– 1877 р. – учень Лівшиць виконував "Каватину" Дж. Бріччяльді;

– 1878 р. – учень Кобеляцький грав "Концертне Allegro" А. Тершака;

– 26 березня 1880 – I відділ: Ф. Допплер – "Ноктюрн", виконав В. Химиченко; II відділ: Ф. Берр – "Andante" для флейти та скрипки виконали викладачі В. Химиченко та О. Шевчик.

Протягом 70-х років у рецензіях на спектаклі Київської російської опери неодноразово зустрічається прізвище В. Химиченка як одного з кращих солістів оркестру.

З цих відомостей постає життєвий шлях визначного музиканта – від безвісного кріпака до відомого артиста оперного оркестру, викладача провідного навчального закладу.

У В. С. Химиченка було шестеро дітей. Його старший син Олександр народився в 1856 р., коли батьки були ще кріпаками. Про народження дочки Параскеви у метричній книзі Іллінської церкви містечка Корсунь записано: "1862 року народилася 9 жовтня, а хрещена 11 числа дочка Параскева. Батьки: дворовий князя Лопухіна – Василь Семенович Химиченко та його законна дружина Явдоха Стефанівна... Про народження двох наступних дітей В. С. Химиченка відомостей не збереглося. П'ята дитина Химиченка – Катерина народилася десь близько 1874 року, її хрещеним батьком був П. І. Чайковський. Про народження молодшої доньки Варвари в метричній книзі написано: 1875 року народилася 13 січня, а хрещена 18-го донька Варвара. Батьки: київський міщанин Василь Сімеонович Химиченко та його дружина Явдоха Стефанівна. Хрещені батьки: вільний художник Іполит Карлович Альтані та дружина артиста російської опери Ганна Кирилівна Стравинська" [7].

Міцна дружба поєднувала родину Химиченків з П. І. Чайковським. Існує припущення, що В. С. Химиченко познайомився з композитором у 1874 р., коли той приїздив у Київ на постановку опери "Опричник". Відомо, що Чайковський під час навчання в консерваторії грав на флейті, отже, їх дружба не була випадковою, мала професійне підґрунтя. Але не виключено, що знайомство відбулося раніше. Старший син В. С. Химиченка Олександр з 1872 р. здобував освіту у Москві. Збереглися свідчення, що Чайковський сприяв його вступові до консерваторії.

Олександр Химиченко також дуже цінував дружбу з П. І. Чайковським. Відомо, що Петро Ілліч опікувався ним у роки навчання, а у вересні 1877 р. відбулася зустріч О. Химиченка з П. І. Чайковським у Києві [5, 83]. Пізніше О. В. Химиченко згадував: "По закінченні консерваторії я розпочав педагогічну роботу в Київському музичному училищі, між нами почалося листування. Під час своїх приїздів до Києва Петро Ілліч декілька разів відвідував мене, цікавився моєю роботою". Під час однієї з таких зустрічей Петро Ілліч попросив свого колишнього учня заграти йому на флейті і Химиченко виконав п'єсу з батьківського репертуару. "Я заграв йому варіації з "Карнавалу" Чиарді, згадував О. В. Химиченко, – і використав при цьому прийом, що зветься *frullato*. Петро Ілліч захопився ним і попросив повторити цей прийом трелі на хроматичній гамі, що справляє враження каскаду і нагадує звук української сопілки. Після від'їзду Петра Ілліча з Києва я незабаром дістав від нього портрет з автографом і листа, в якому він просив докладно описати показаний мною прийом та прислати кілька нотних прикладів, бо йому хотілося використати *frullato* у своєму балеті "Лускунчик" [5, 86]. Чайковський справді використав цей прийом у "Китайському танці" в другій дії балету.

"П. І. Чайковський був не лише моїм вчителем, він був також моїм другом и залишався їм до кінця свого життя", – згадував О. Химиченко [5, 83].

Дружні стосунки підтримував Чайковський і з донькою Василя Семеновича – Параскевою. В 1875-1881 рр. вона навчалася в Київському музичному училищі – спочатку в класі вокалу примадони Київської російської опери Ю. Я. Махіної, а потім – у К. О. Брагіна. В 1882 р. разом з І. К. Альтані вона переїхала до Москви, де понад 25 років співала в хорі Великого (Большого) театру.

Музикою займалися й інші діти та родичі В. С. Химиченка. Його син Феодосій деякий час (1875-1877 н. рр.) вчився у Київському музичному училищі у класі віолончелі Л. К. Альбрехта. В 1885 р. він повернувся до училища, яке закінчив у 1888 р.

Донька Варвара вчилася в училищі з 1892 по 1898 рр. у класі О. М. Штосс-Петрової (фортепіано). Збереглася інформація, що В. В. Химиченко давала приватні уроки музики. Її донька – Лідія Петрівна Шамринська (до шлюбу Івановська) – також піаністка, закінчила Київський музично-театральний інститут (Муздрамін) імені М. В. Лисенка у 1928 р. Деякий час вона викладала у Київській спеціалізованій музичній школі імені М. В. Лисенка [7].

Олександр Васильович Химиченко (30.07.(11.08).1856-1947; в окремих джерелах помилково Хіміченко, іноді Химіченко [12]) починав здобувати музичну освіту під керівництвом батька.

У 1872 р. шістнадцятирічний юнак О. Химиченко приїздить у Москву, а згодом (ймовірно у 1875 р. [12, 318]) вступає до Московської консерваторії. У своїх спогадах він неодноразово згадує роки навчання, спілкування з провідними музикантами. Його викладачами були Ф. Бюхнер (клас флейти), М. Г. Рубінштейн (клас оркестрової майстерності), П. І. Чайковський (гармонія). У 1879 р. дипломований артист О. В. Химиченко вирішує повернутися в Україну, до рідного Києва. Саме тут розпочалася професійна кар'єра цього чудового музиканта – робота в оркестрі оперного театру. А вже у 1880 р. (у деяких джерелах помилково вказано 1876 р. [6, 299]) він очолив клас флейти Київського музичного училища. Збереглися відомості про деякі концертні виступи його учнів. Найчастіше в афішах зустрічаються прізвища: Гаврик, Добровольський, Лисенко, Ривкін, Л. Роговий.

Слід відзначити, що у ті роки основу учбового репертуару складала здебільшого твори салонно-віртуозного жанру. Серед авторів: Дж. Бріччяльді, Т. Бьом, Ф. Бюхнер, Е. Кьолер, В. Попп, А. Тершак, А. Фюрстенау, Ц. Чиарді. У програмах учнівських вечорів, що відбувалися у різні роки, можна було побачити як сольні твори, так і твори для камерного ансамблю.

У 1889/1890 н. р. в класах духових інструментів Київського училища займалося вже 36 осіб (з них на флейті – 12) [4, 30].

Зафіксовано інформацію й про окремі виступи Олександра Химиченка. Відомо, що 14 грудня 1882 р. у концерті, організованому хоровим товариством він виконав "Російську фантазію" Ц. Чиарді; 18 січня 1886 р. у концерті "В пользу недостаточных учащихся" (зал музичного училища) – "Марш Ruins d'Anthenes" Л. Бетховена-В. Поппа.

У лютому 1891 р. Київське музичне училище відвідав А. Рубінштейн. У присутності почесного гостя учень Фідельман (клас О. Химиченка) виконав "Фантазію" А. Тершака. У 1899 р. у Києві перебував директор Одеського музичного училища Д. Климов. В концерті на його честь від класів духових інструментів виступили учні Портний та Ємельянов (клас О. Химиченка), у виконанні яких прозвучав "Дует" для двох флейт Е. Кьолера. У 1910 р. училище відвідав С. Рахманінов. Серед виконавців, які грали для почесного гостя, був учень Епштейн (клас О. Химиченка), який виконав "Мелодію" та "Вальс" Р. Глієра. У 1911 р. в присутності директора Московської консерваторії М. Іпполітова-Іванова учні Дичев (вірогідно Г. Динов) та Іванов (клас О. Химиченка) виконали "Рондо" А. Фюрстенау [4, 32].

Відомо, що з 1887 р. О. В. Химиченко деякий час працював на посаді диригента оркестру при управлінні Південно-Західної залізниці. У 1900-1910-х рр. він мешкав у будинку по вул. Володимирській, 39/24.

У 1910/11 н. р. О. В. Химиченко був нагороджений орденом св. Анни 2-го ступеню [6, 363].

У 1913 р. Київське музичне училище було реорганізоване в консерваторію й увійшло до її складу як молодше і середнє відділення. Першим викладачем класу флейти Київської консерваторії став О. В. Химиченко.

Професор О. В. Химиченко брав активну участь у процесі створення Київської консерваторії і сьогодні по праву входить до числа її засновників. Крім фаху (флейти), у цьому закладі (як, до речі, й у попередні роки в училищі) він викладав обов'язкове фортепіано, а також читав лекції з теорії та історії музики, сольфеджіо, входив до складу екзаменаційних комісій [5, 310-311]. О. Химиченко відомий також як музичний критик за публікаціями у газетах "Зоря" та "Київське слово". Однією з найвідоміших нині публікацій стала стаття у збірці "Спогади про Чайковського" (вперше опублікована у Києві в 1940 р.) [2, 22].

У 1938 р. з нагоди 25-річчя Київської консерваторії О. В. Химиченка було нагороджено орденом "Знак пошани" ("Знак почета") [1, 84].

Виконавську діяльність він припинив у 1941 р., до цього часу працюючи у групі флейт оркестру Київського оперного театру (зважаючи на поважний вік, в останні роки був задіяний лише в окремих виставах).

Під час окупації Києва фашистами він залишився у місті та продовжив роботу в консерваторії, що в подальшому стало приводом для безглузких звинувачень у пособництві ворогу. Видатний український флейтист народився кріпаком, але усе своє життя був вільною і шляхетною людиною, віддано служив мистецтву. Як не прикро констатувати, але наприкінці життя Олександр Васильович стикнувся з жорстокістю тоталітарного режиму і був змушений залишити рідний Київ. Саме ці образливі звинувачення стали причиною переїзду О. В. Химиченка до Львова, де й пройшли останні роки його життя (з 1943 по 1947) [12, 318].

О. В. Химиченко запам'ятався як натхненний виконавець, наполегливий викладач, активний громадський діяч, фундатор київської флейтової школи та професійного виконавства на флейті в Україні в цілому.

Колеги-флейтисти. Серед київських виконавців на флейті ХІХ ст. – Ю. Рудчук, який детально дослідив специфіку формування професійного духового виконавства у Києві в цей період [11], відзначає також Нігова, Черні, Попереку, Ємельянова [11, 15]. Безумовно, деякі з них, їх майстерність, досвід та творчі переконання вплинули на світогляд О. Химиченка.

Андреас Нігоф (нім. Andreas Niehoff; 1856-192?) на жаль багато років відоме було тільки прізвище цього флейтиста у написанні Нігов). По приїзду до Києва учень К. Веннера А. Нігоф перший представив на розсуд київської публіки інструменти б'омівської системи. У 1874-1876 рр. він викладав у київській музичній школі РМТ та Київському музичному училищі (є першим викладачем флейти у цьому закладі). З 1877 р. працював у оркестрах Михайлівського, а згодом Маріїнського театрів Санкт-Петербурга [8].

Випускник Петербурзької консерваторії Іван Дмитрович Михайловський (1874-1933) народився в Одесі [12, 212]. У 1895-1896 він навчався у класі К. Ф. Ватерстраата, після його кончини продовжив здобувати освіту (1896-1899) у класі професора Ф. Д. Степанова [12, 212] (В. Апатський наводить рік закінчення консерваторії І. Михайловським 1900 [3, 243]). Працював в оркестрі Маріїнського театру (1899-1917), керував військовими оркестрами, викладав у музичних школах Петербурга. У 1918 р. І. Михайловський переїхав до Києва, з цього часу і до 1933 р. обіймав посаду першого флейтиста Київського оперного театру. Виконавську роботу він вдало поєднував з педагогічною діяльністю – викладав у консерваторії. З 1925 р. І. Михайловський – професор, декан оркестрового відділу Музично-драматичного інституту ім. М. В. Лисенка (Муздраміну) [12, 212].

Найвідоміші учні. О. В. Химиченко досяг вражаючих результатів як педагог. Йому вдалося виховати цілу плеяду музикантів. А головне, його учні – це мислячі, творчі особистості, активні діячі культури та просвіти.

Перш за все, слід відзначити, що велика кількість випускників Київського музичного училища за роки роботи у ньому Олександра Васильовича у певній мірі були його вихованцями (враховуючи те, що він викладав і музично-теоретичні дисципліни). Серед них визначні, нині знані у світі митці, як-от піаніст, педагог, композитор Леонід Володимирович Ніколаєв (1878-1942). Він навчався у Київському музичному училищі в класі В. Пухальського (фортепіано), а теоретичні дисципліни вивчав у

О. Химиченка. Саме за сприяння Олександра Васильовича відбулося доленосне знайомство Л. Ніколаєва з П. І. Чайковським [5, 310-312].

З 1909 Л. Ніколаєв викладав фортепіано й композицію в Петербурзькій консерваторії. Серед його вихованців – низка видатних композиторів і піаністів, зокрема: В. Софроніцький, Д. Шостакович, М. Юдіна, П. Серебряков, Н. Перельман, О. Крейн та ін.

В різні часи "флейтову" Одесу прославляли видатні виконавці. Клас флейти в Одеському музичному училищі з 1891 р. очолював випускник Київського музичного училища (1886, клас О. Химиченка) та Московської консерваторії (1891, клас В. Кречмана) Левко (Лєв) Роговий (1863–1948), який, без сумніву, є засновником одеської флейтової школи. У 1914 р. він видав "Школу віртуозної гри на флейті", схвалену як навчальний посібник художньою радою Петербурзької консерваторії [10, 130-131]. Серед учнів Заслуженого артиста УРСР (1932) Л. В. Рогового: Й. Ютсон, О. Гершунов, А. Міхелєв, О. Хановченко, М. Ковлер та ін.

Одним з перших флейтистів, випускників класу О. В. Химиченка Київської консерваторії (1916 р.) став Петро Степанович Чучупак (або Чучупака; 1885-1920). У роки навчання П. Чучупак допомагав М. В. Лисенку збирати фольклор. Наприкінці Першої світової війни воював на Румунському фронті. Військове звання з грудня 1916 р. – прапорщик. Петро Чучупак більш відомий як провідник (начальник штабу та отаман) українського національного повстанського руху Холодний Яр, військовий і громадський діяч часів УНР.

Григорій Динов (1893-196?) закінчив консерваторію у 1918 р. За даними Ю. Шутка [13] Г. Динов працював у Республіканському симфонічному оркестрі ім. М. Лисенка. Після низки перетворень, у 1937 р. цей колектив отримав назву Державний симфонічний оркестр УРСР. З цього року і до 1963 р. Г. Динов грав у цьому колективі партію I-ої флейти, виконував сольні твори.

Значні позитивні зрушення в українському флейтовому мистецтві, початок яких припадає на середину 30-х рр. ХХ ст., безпосередньо пов'язані з творчістю ще одного вихованця О. В. Химиченка – Андрія Федоровича Проценка (1902-1984). Результатом його діяльності стало утворення засад теоретично обґрунтованої виконавсько-педагогічної київської флейтової школи.

"Відносини між Андрієм (Проценко) і педагогом (О. В. Химиченко) склались напрочуд дружні, професор цінував талант свого студента, навіть подарував йому два великих зошити етюдів А. Зусмана з написом: "На добрую память даровитому Андрею Проценко от А. Химиченко" [2, 22-23].

У 1934 р. по поверненні А. Проценка в Київ сталася "неприємна" ситуація. Клас флейти Київської консерваторії, який очолював О. Химиченко, керівництво закладу вирішило передати молодому викладачу, а самого професора перевести на "погодинну оплату". Врешті, А. Проценко "виявив чуйність" і "повернув" Олександрові Васильовичу частину студентів... [2, 36].

Микола Дмитрович Покровський (1901-1985) – Народний артист УРСР, у 1944-1964 – головний диригент Одеського оперного театру, професор Одеської консерваторії (1963) також був учнем О. В. Химиченка. М. Д. Покровському запам'ятовується переказ бесіди О. В. Химиченка з П. І. Чайковським "з приводу пасажів дерев'яних інструментів у п'ятій картині в опері "Пікова дама", про неможливість "вибрати всі ноти", і як Петро Ілліч "заспокоїв" його, сказавши, що йому не треба "вибирати" всі пасажі, – йому потрібен вихор, завивання вітру" [2, 73]. М. Д. Покровський згадував О. В. Химиченка як "дотепного і життєрадісного чоловіка".

Особливості дослідження київських флейтових традицій обумовлені специфікою їх становлення. Принцип персоніфікації відображає традиції розвитку, які є актуальними і в наш час. Збереження пам'яті про видатних митців минулого – це фундамент, на якому має будуватися виховання українського виконавця-духовика нової генерації.

Література

1. Академія музичної еліти України: Історія та сучасність: До 90-річчя Національної музичної академії України імені П. І. Чайковського. – К.: Музична Україна, 2004. – 560 с.
2. Андрій Проценко: Життєпис. Спогади / [Упоряд. та комент.: І. Д. Гамкала, Л. А. Проценко]. – К.: Музична Україна, 1990. – 286 с.
3. Апатский В. Н. История духового музыкально-исполнительского искусства. Книга II / В. Н. Апатский. – К.: НМАУ имени П. И. Чайковского, 2012. – 408 с.
4. Богданов В. О. Класи духових інструментів у музичному училищі при Київському відділенні ІРМТ (1870 – 1913 рр.) / В. О. Богданов // Вісник Харківської держ. академії дизайну і мистецтв. – Харків, 2006. – №7. – С. 26-34.
5. Воспоминания о П. И. Чайковском [Сборник статей]. – М.: Музыка, 1973. – 559 с.

6. Зільберман Ю. Київське музичне училище. Нарис діяльності. 1868-1924 / Ю. Зільберман [Монографія]. – К.: "Типографія "Клякса", 2012. – 480 с.
7. Кузьмін Н. И. Забытые страницы музыкальной жизни Киева / Н. И. Кузьмин. – К.: Музична Україна, 1972. – 226 с.
8. Кушнір А. Я. Андреас Нігоф: возвращение имени музыкальной культуре / А. Я. Кушнір // ГЭНЖ : Музыковедение и культурология [Электронный ресурс]. – Вып. № 1(10). – Тбилиси : Тбилисская Государственная Консерватория им. В. Сараджишвили, 2013. – С. 12–16. Режим доступа: <http://gesj.internet-academy.org.ge/download.php?id=2168.pdf&t=1>
9. Кушнір А. Я. Київська флейтова школа: теоретичний, історичний, виконавський аспекти / А. Я. Кушнір [Дисертація канд. мистецтвознавства: спец. 17.00.03 – муз. мистецтво]. – Київ, 2012. – 197 с.
10. Мюльберг К. Э. Из истории исполнительства на духовых инструментах в Одессе (XIX – начало XX вв.) / К. Э. Мюльберг, Э. Р. Дагилайская // Теория и практика игры на духовых инструментах [Сборник статей]. – К.: Музична Україна, 1989. – 136 с.
11. Рудчук Ю. А. Становлення виконавської школи гри на духових інструментах у Києві (XVII – перша половина XX століть) / Ю. А. Рудчук. – Режим доступа: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Mz/2011_20/5.pdf
12. Словник музикантів України [Упорядник І. М. Лисенко]. – К.: Рада, 2005. – 359 с.
13. Шутко Ю. І. Флейтове мистецтво XX століття в контексті української культури / Ю. І. Шутко [Дисертація канд. мистецтвознавства: спец. 17.00.03 – муз. мистецтво]. – Львів, 2010. – 196 с.

References

1. Academy of music elite of Ukraine: history and the present: 90 anniversary of Ukrainian National P. I. Tchaikovskyi Academy of Music. (2004). Kyiv: Muzychna Ukraina [in Ukrainian].
2. Andriy Protsenko: Zhittepys. Spogady. (1990). I. D. Gamkala, L. A. Protsenko (Ed.). Kyiv: Muzychna Ukraina [in Ukrainian].
3. Apatskiy, V. N. (2012). History of the wind music-performing art. Book II. Kyiv: NMAU imeni P. I. Tchaikovskogo [in Russian].
4. Bogdanov, V. O. (2006). Classes of wind instruments in music college of Kyiv department IRMT (1870 – 1913 years). Visnyk Kharkivskoyi derzh. akademiyi dyzaynu i mystetstv, 7, 26-34.
5. Memories about P. I. Tchaikovskyi. (1973). Moscow: Muzyka [in Russian].
6. Zilberman, Yu. (2012). Kyiv music college. Essay about activities. 1868-1924. Kyiv: "Typografiya "Klyaksa" [in Ukrainian].
7. Kuzmin, N. I. (1972). Forgotten pages of music life of Kyiv. Kyiv: Muzychna Ukraina [in Ukrainian].
8. Kushnir, A. Ya. (2013). Andreas Nigof: returning after musical culture. GENZH: Muzykovedenie i kulturologiya. (Vol. 1(10)). (pp. 12-16). Tbilisi: Tbilisskaya Gosudarstvennaya Konservatoriya im. V. Saradzhishvili. Retrieved from <http://gesj.internet-academy.org.ge/download.php?id=2168.pdf&t=1>
9. Kushnir, A. Ya. (2012). Kyiv's flute school: theoretical, historical and performing aspects. Candidate's thesis. Kyiv [in Ukrainian].
10. Myulberg, K. E. (1989). About history of performing the wind instruments in Odessa (XIX – the beginning of the XX centuries) Theory and practice of the playing the wind instruments. Kyiv: Muzychna Ukraina [in Russian].
11. Rudchuk, Yu. A. (2011). Forming oft he performing school of playing wind instruments in Kyiv (the XVII – the first half of the XX centuries). Retrieved from http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Mz/2011_20/5.pdf
12. Dictionary of Ukrainian musicians. I. M. Lysenko (Ed.). (2005). Kyiv: Rada [in Ukrainian].
13. Shutko, Yu. I. (2010). Flute art oft he XX century in the context of Ukrainian culture. Candidate's thesis. Lviv [in Ukrainian].